
ПЕДАГОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ІВАНА ОГІЄНКА І СУЧАСНА ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ

УДК 811.161.2' 373.45

DOI: 10.32626/2309-7086.2021-18-2.97-104

Наталія Гудима

ORCID 0000-0002-6192-3779

кандидат філологічних наук, доцент,

завідувач кафедри теорії та методик початкової освіти

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Ольга Ковальчук

ORCID 0000-0003-3100-2538

кандидат педагогічних наук, старший викладач

кафедри теорії та методик початкової освіти

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ФОРМУВАННЯ ПРАВИЛ МОВЛЕННЕВОГО ЕТИКЕТУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У СВІТЛІ ІДЕЙ ІВАНА ОГІЄНКА ТА КОНЦЕПЦІЇ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

У статті описано процес формування мовленнєвого етикету молодших школярів на уроках мовно-літературної освітньої галузі Нової української школи з використанням лінгвістичної та науково-педагогічної спадщини визначного культурного, церковного й наукового діяча, ученого-славіста, історика, педагога Івана Огієнка.

Ключові слова: мова, культура спілкування, комунікативна компетентність, формування, молодші школярі, педагог, Нова українська школа.

В умовах національно-державного, культурно-освітнього відродження України, а також становлення Нової української школи особливої ваги набувають науково-теоретичні та методологічні настанови видатного україн-

ського педагога-просвітителя, церковного діяча і справжнього патріота Івана Огієнка (митрополита Іларіона) про роль та значення рідної мови у навчанні та вихованні дітей. Справжнє виховання і навчання підростаючого покоління ґрунтується на глибокому й усвідомленому вивченні рідної мови, власної історії, культури та духовних надбань попередніх поколінь, наших дідів і прадідів. У цьому взаємозв'язок минулого й сучасності, давнього і нового. Багато уваги приділяв Іван Огієнко відкриттю перед кожною дитиною усіх багатств нашої української літературної мови, невичерпності її джерел. Для Івана Огієнка основою виховання і становлення особистості була віра і мова: «Зробіть усе, щоб з дітей вийшли свідомі люди», – звертався він до учительства. Наголошував на тому, що вчити українських дітей рідною їм мовою є справою чистого сумління та патріотичного обов'язку кожного педагога-просвітянина, учителя національної школи.

Філософію мови Івана Івановича Огієнка складають такі основні парадигми: рідномовна освіта, рідномовне спілкування (рідномовне спілкування у побуті і в родині, рідномовне спілкування в громадсько-політичному житті), державотворча, націоналістична роль мови, культура рідної мови (соборна літературна мова, норми літературної мови), історія української мови (походження і розвиток), історія українського правопису), рідна мова у церковно-релігійній сфері, виховна роль рідної мови та культури.

З праць І. Огієнка стає зрозумілим розвиток думки мислителя в таких напрямках: рідна мова – свідомість – мовна свідомість (рідномовна свідомість); рідна мова – світогляд – мовний світогляд (рідномовний світогляд); рідна мова – культура – мовна культура (рідномовна культура); рідна мова – політика – мовна політика (рідномовна політика); рідна мова – знання – рідномовні знання; рідна мова – спілкування – рідномовне спілкування; рідна мова – чужа мова і чужа держава – свідомі рідномовна позиція. Інакше кажучи, філософія мови І. Огієнка базується на науково-освітніх, культурних, політичних, державотворчих та інших чинниках у їх єдності та взаємозв'язку.

У багатій і різноманітній творчості вченого найвагоміше місце посідають дослідження з питань розвитку української мови. Іван Огієнко лише за 1917, перший рік проголошення Української Народної Республіки, опублікував такі праці: «Українська граматична культура: Розгляд підручників, з яких можна вчитись і вчити української мови», «Вчимося рідної мови: Нариси про мову українську», «Український правопис, його історія і закони», «Орфографічний словник», «Рідна мова в українській школі», «Українська мова: Показчик літератури до вивчення нашої мови», «Історична хрестоматія української мови: Зразки нашої мови з найдавніших часів», «Найперші завдання української філології» [1, с.23]. Не втрачають свого значення епохальні праці Івана Огієнка, написані пізніше: «Українська культура» (1918), «Чистота і правильність української мови» (1925), «Наука про рідномовні обов'язки» (1936), «Складання української мови» (1938), «Історія української літературної мови» (1950). Ці твори вченого пронизані духом відродження української нації, мови, культури загалом. Мова, як зазначає Іван Огієнко, – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові наша стара і нова культура, ознака нашого національного визнання...

І поки живе мова – житиме й народ, як національність. Не стане мови – не стане і національності: вона геть розпорошиться поміж дужчим народом... От чому мова має таку велику вагу в національному рухові [2, с.239-240].

Іван Огієнко велику увагу приділяв також майстерності мовлення. У праці «Наука про рідномовні обов'язки» він пише: «Кожен інтелігент, що публічно промовляє: зо сцени, в церкві, в суді, в школі, на зборах, на відчитках ... зобов'язаний промовляти тільки соборною літературною мовою й вимовою» [3, с.19]. Кожен інтелігент, на його думку, повинен також «виховувати» в своїй родині не тільки соборну літературну мову, але й добру літературну вимову, оскільки добра літературна вимова – ознака інтелігентності людини, вона «цементує народ у свідому націю і надає йому почуття одності, де б він не жив і до якої держави не належав би» [3, с.19-20]. Учений надзвичайно великого значення надавав слову вчителя, учнів, культури їхнього мовлення та вмінню спілкуватися.

Молодший шкільний вік характеризують особливими здібностями дітей до оволодіння мовою. Це той період, коли вони здатні осмислити мовленнєву практику, на цій основі оволодіти умінням спілкуватися. Одним із головних завдань учителя початкових класів Нової української школи на уроках мовно-літературної освітньої галузі є організація активної мовленнєвої діяльності учнів, які мають оволодіти комунікативною компетентністю, тобто сукупністю знань, умінь і навичок ефективного спілкування: уміння орієнтуватися в мовленнєвій ситуації, уміння усвідомлювати мовленнєве завдання і вибирати правильний шлях для його розв'язання, уміння аналізувати свої досягнення і невдачі, запобігаючи повторенню помилок, застосовувати ефективні форми і методи мовленнєвої взаємодії із співрозмовником.

Взаємодія і співпраця спрямована на взаєморозуміння партнерів у спілкуванні. Особливим потенціалом такого спілкування є аналіз власної мовленнєвої поведінки: які слова потрібно використати, щоб тебе слухали і розуміли, якими мають бути жести і міміка, як потрібно слухати співрозмовника, давати відповіді на запитання тощо. Аналіз і порівняння мовленнєвої поведінки молодших школярів здійснюється в процесі вивчення таких тем, як «Теплі слова», «Прощання», «Зустрічі», «Розмова телефоном», «День народження», «Звертання», «Ввічлива відмова», «Компліменти» тощо.

Програма з мовно-літературної освітньої галузі для кожного класу орієнтовно визначає коло умінь, навичок та звичок щодо правил мовленнєвого етикету (засоби вираження вітання і прощання, ввічливість і тон мовлення, уміння вести себе із співрозмовником та в колективі, засвоєння лексичних засобів тону та жестів під час зустрічі, прощань, різноманітних звертань тощо). Цілеспрямована робота над виробленням навичок і звичок етики мовлення розпочинається з приходом дітей у школу. Саме в початкових класах закладаються основи ввічливості, прищеплюються добрі манери, вміння культурно вести себе в школі, вдома, на вулиці, в громадських місцях. Якщо елементарні норми етики мовлення не прищеплені дітям з ранніх років, то пізніше доводиться усувати це упущення з великими труднощами: перевиховувати учнів, у яких прижились негативні звички.

Завдання вчителя – з перших днів навчання дитини виробляти в неї уміння і звички, які б відповідали вимогам етики, відбивали культуру, на-

громаджену суспільством у процесі його розвитку. Але ефективності вироблення в учнів таких навичок і звичок можна досягти тільки за умови правильного, систематичного роз'яснення і практичного засвоєння норм мовленнєвої поведінки в органічній єдності з засобами мовленнєвої виразності. Це значить, що діти повинні засвоювати не тільки певний перелік правил культури поведінки, а й форми їх реалізації. Сама органічна єдність цих понять складає загальну суть культури мовленнєвих стосунків, яку диктують різними мовленнєвими ситуаціями.

Займаючись вихованням етики мовлення, вчителі, на жаль, більшого значення надають словесним формам впливу, зводять роботу скоріше до переліку мовних правил поведінки, ніж до роз'яснення їх змісту і форм реалізації. Треба розуміти, що певні поняття, як-от: будь чесним серед інших, веди себе пристойно, культурно тощо, самі по собі ще нічого не дають.

Треба, щоб учні розуміли зміст таких понять і відчували при цьому красу форми вираження цього змісту. Отже, в них треба розвивати здібність яскраво, емоційно відгукуватись про зміст певної мовленнєвої ситуації.

Освітній процес на уроках мовно-літературної освітньої галузі у Новій українській школі може здійснюватися поетапно:

- ознайомлення із мовленнєвими кліше;
- аналіз різноманітних текстів, мовленнєвих ситуацій, у яких використовуються слова вітання, прощання, звертання;
- аналіз текстів, мовленнєвих ситуацій, у яких не використовуються відповідні слова;
- моделювання конкретних життєвих, мовленнєвих ситуацій, у яких наявні або ж відсутні такі етикетні кліше;
- аналіз і розв'язування комунікативних і ситуативних завдань.

У формуванні культури мовлення й мислення молодших школярів учитель ознайомлює їх із усіма можливими етикетними формулами, пояснює правила вітання, а потім практично їх закріплює. Можна використати риторичну вправу. Вчитель пропонує учням прочитати вислови і визначити, які з них вітальні, а які «святкові». Далі учням потрібно дібрати відповідні слова для вітання з: товаришем – сестричкою – дідусем – учителем – малознайомою людиною. (Слова для довідки: *привіт; доброго здоров'я; добрий вечір; наші щирі вітання; мої вітання; зі святом Вас; щедрий вечір, добрий вечір; зі Святвечором Вас; з Новим роком; на все добре, будьте здорові.*)

Учитель пояснює залежність мовлення від того, з ким і де говоримо: з однією людиною чи багатьма; з якою метою – спілкування, повідомлення чи впливу. Можна провести гру «Допоможи Незнайкові».

1. На вулиці Незнайко зустрів дівчину-однокласницю. Вона йшла з магазину і несла важку сумку. Що повинен зробити Незнайко? (Хлопчик повинен сказати: «Дай, будь ласка, я тобі допоможу. Мені зовсім не важко»).
2. На багатолюдному перехресті стоїть бабуся, вона в нерішучості – не знає, як перейти вулицю. Що повинен сказати Незнайко? (Хлопчик повинен сказати: «Ходіть, будь ласка, зі мною. Я вас переведу»).

Таку роботу можна організувати ще й за допомогою уривку з української народної казки. Наприклад, потрібно прочитати уривок з казки

«Лисичка-сестричка» та вибрати слова-вітання Лисички. Учні мають проаналізувати, чи була вона щира із господарями.

Залежно від ситуації доцільно користуватися усім багатством мовленнєвого етикету, обираючи найдоречніше слово. Наприклад, слово «шановний», «вельмишановний», «високоповажний» використовують, звертаючись до незнайомих або малознайомих людей, а слова «дорогий», «дороженька», «рідненька», «люба», «любий» – до близьких і рідних.

Рецептивно-репродуктивна мовленнєва вправа.

– *Доброго ранку, любий сусіде.*

– *Добрий день, ящірко. Кажи, з чим прийшла.*

– *Лихо в мене. Якийсь поганий хлопчисько хвіст одірвав.*

– *Що ж, – заспокоїв її лісовий кравець. – Хвіст пришити можна.*

Завдання: знайти в тексті слова вітання і слова, якими їжак заспокоїв ящірку.

Умовно-мовленнєва вправа.

Завдання: замість крапок дібрати із довідок найдоречніші мовленнєві формули в кожній з описаних ситуацій. Розіграти діалоги.

Ситуація 1. – *Оленко, ...скуштуй пиріжків, які я спекла.*

– *матусю я знаю, що вони смачні.*

Ситуація 2. *У тролейбусі Іванко просить передати гроші на квиток, звертається до літнього чоловіка, який читає газету.*

...Вас потурбувати. Передайте, ..., гроші на квиток. ...за турботу.

Ситуація 3. *Батько купив Андрійкові новий конструктор. Андрійко із вдячністю звертається до татуся.*

– *Татку, ...! Якби ти знав, який я вдячний за цей подарунок! Я тобі ...*

Довідка: будь ласка, дякую, вибачте, я змушений, велике спасибі, щиро вдячний.

Правила мовленнєвого етикету роз'яснюють дітям у бесідах, за деякими можна робити інсценування. Важливо, щоб на уроках створювалися ситуації, які б максимально наближалися до безпосередніх висловлювань. Наприклад, можна використати на уроці риторичні ігри. Клас потрібно поділити на групи, які аналізують ситуації та розігрують діалоги, демонструючи варіанти поведінки, що адекватна ситуації:

– *Коридором іде вчителька, в її руках книжки, зошити, сумка. Назустріч їй учень: «Добрий день» – і пішов далі. Запитання вчителя: Що мав зробити учень?*

– *Ви побачили знайомих на іншому боці вулиці й радісно закричали: «Привіт! Як справи?». Запитання вчителя: Чи правильну форму привітання обрали учні?*

– *Сьогодні день народження Наталчиного дідуся. Мама вранці нагадала їй про це і попросила зателефонувати дідусяві й поздоровити його. Люда набрала номер, але було зайнято. Увечері мама спитала: «Ти привітала дідуся?». «Ні, – відповіла Наталка, – його телефон був зайнятий».*

Завдання: прокоментувати ситуацію.

– *Сьогодні день народження твого друга. Що б ти побажав йому?*

– У тебе день народження. Підготуй листівку-запрошення. Подумай, що ти напишеш у листівці, адресованій: 1) однокласникам; 2) близьким родичам; 3) сусіду (сусідці), з яким любиш спілкуватися; 4) своїй учительці.

За допомогою інтелектуальних ігор учні вчаться ввічливо ставитися до співрозмовника. Ігри сприяють розвитку гнучкості та самостійності мислення, формуванню адекватної реакції на ситуацію, логічної мовленнєвої поведінки. Розглянемо гру «Будинок ввічливості». Завдання: діти кладуть цеглинки будинку, зачитуючи при цьому там правила привітання. (1. Щодня, зустрічаючись із знайомими вперше, слід вітатися. 2. Вітання вимовляти чітко, ясно, приязно. 3. Вітаючись, не слід махати рукою чи капелюхом. 4. Першим вітається молодший. 5. З присутніми вітається першим той, хто заходить. 6. Завжди треба вітатися з мешканцями свого будинку, сусідами, навіть якщо з ними не знайомі. 7. При зустрічі подають праву руку. 8. Чоловік, вітаючись із жінкою, знімає рукавички. 9. Вітаючись, жінка може не знімати рукавички. 10. Чоловікам дозволяється не знімати голловних уборів у магазинах, на вокзалах, у коридорах, на східцях будинків.)

Доцільно, щоб учні вивчили прислів'я: «Привітання бажане, відповідь до нього обов'язкова», «Розум і вихованість – брат і сестра», «Щире вітання дорожче за частування». Діти повинні пояснити, як вони розуміють окреслені прислів'я.

Не менш важливими у процесі формування правил мовленнєвого етикету молодших школярів є творчі вправи. Наприклад, для того, щоб проаналізувати й закріпити правила запрошень, варто скласти й розіграти в парах телефонну розмову. (I варіант: запрошення на день народження – прийняття запрошення; II варіант: запрошення на день народження – ввічлива відмова.)

Оволодіння найпростішими правилами ведення телефонних розмов сприятиме розвитку логіки мислення і мовлення. Ознайомлення із правилами телефонного спілкування варто здійснювати на основі аналізу художніх текстів, телефонних діалогів, спеціально створених ситуацій. Конкретні ситуації, спрямовані на порівняльний аналіз телефонних діалогів, допоможуть дитині зрозуміти, як потрібно починати розмову, якою має бути тривалість бесіди, логічно вибудовувати ланцюжок запитань, вчасно завершувати спілкування.

Отже, такі вправи та завдання вчать учнів адекватно використовувати і розрізняти вітальні формули, ввічливо ставитися до співрозмовника, розуміти призначення вітань, ознайомлюють учнів із призначенням запрошення та його структурою; розвивають вміння дотримуватися невербальних знаків, які супроводжують словесне вітання, навички правильного звертання; удосконалюють вміння роботи з текстами; виховують ввічливість, повагу до співрозмовника, культуру мовлення.

Список використаних джерел і літератури:

1. Болтівець С. Іван Огієнко: мова як вираження національної психіки, душі й свідомості народу. *Дивослово*. 1994. №7. С. 23-27.
2. Жулинський М. Людина праці і обов'язку. *Наука і суспільство*. 1990. №11.
3. Науменко В.О., Захарійчук М.Д. До уроків риторики в початкових класах: методичний посібник. Київ: Літера ЛТД, 2010. 128 с.

4. Науменко В.О., Захарійчук М.Д. Риторика. 3 клас: навчальний посібник. Київ: Літера ЛТД, 2015. 110 с.
5. Науменко В.О., Захарійчук М.Д. Риторика. 4 клас: навчальний посібник. Київ: Літера ЛТД, 2016. 110 с.
6. Огієнко І. Вчімося рідної мови. Нариси про мову українську. Київ: Видавництво книгарні С. Череповського, 1918. 47 с.
7. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Львів: Фенікс, 1995. 44 с.
8. Огієнко І. Рідна мова в українській школі. Київ, 1917. 32 с.
9. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ, 1918.
10. Огієнко І. Українська мова. Бібліографічний покажчик літератури до вивчення української мови. Київ: Видавництво книгарні С. Череповського, 1918. 88 с.
11. Тимошик М. Ідея соборності української мови на сторінках Огієнкового часопису «Рідна мова». *Дивослово*. 2007. №5. С. 38-44.

References:

1. Boltivets S. Ivan Ohiienko: mova yak vyrazhennia natsionalnoi psyyhiky, dushi y svidomosti narodu. *Dyvoslovo*. 1994. №7. S. 23-27.
2. Zhulynskiy M. Liudyna pratsi i obov'iazku. *Nauka i suspilstvo*. 1990. №11.
3. Naumenko V.O., Zakhariichuk M.D. Do urokiv rytoryky v pochatkovykh klasakh: metodychnyi posibnyk. Kyiv: Litera LTD, 2010. 128 s.
4. Naumenko V.O., Zakhariichuk M.D. Rytoryka. 3 klas: navchalnyi posibnyk. Kyiv: Litera LTD, 2015. 110 s.
5. Naumenko V.O., Zakhariichuk M.D. Rytoryka. 4 klas: navchalnyi posibnyk. Kyiv: Litera LTD, 2016. 110 s.
6. Ohiienko I. Vchimosia ridnoi movy. Narysy pro movu vkrainsku. Kyiv: Vydavnytstvo knyhnarni Ye. Cherepovskoho, 1918. 47 s.
7. Ohiienko I. Nauka pro ridnomovni obov'iazky. Lviv: Feniks, 1995. 44 s.
8. Ohiienko I. Ridna mova v ukrainskii shkoli. Kyiv, 1917. 32 s.
9. Ohiienko I. Ukrainska kultura. Korotka istoriia kulturnoho zhyttia ukrainskoho narodu. Kyiv, 1918.
10. Ohiienko I. Ukrainska mova. Bibliografichnyi pokazhchyk literatury do vyvchennia ukrainskoi movy. Kyiv: Vydavnytstvo knyhnarni Ye. Cherepovskoho, 1918. 88 s.
11. Tymoshyk M. Ideia sobornosti ukrainskoi movy na storinkakh Ohiienkovocho chasopysu «Ridna mova». *Dyvoslovo*. 2007. №5. S. 38-44.

In the conditions of modern Ukrainian society, the primary school teacher faces the problem of acquiring the spiritual heritage of his nation and using it in the process of formation of junior pupils' national-language personality. In this regard, the question of learning the scientific heritage of Ukrainian scientists of the past and present is of great importance, especially in the process of New Ukrainian school development.

Among the important and bright outstanding figures in Ukrainian culture and pedagogy, Ivan Ohiienko, known as a prominent figure in science and education, takes a special place. His scientific works contain a number of recommendations and advice on the content, forms, methods and means of education, the use of which will contribute to the improvement of the primary education system. According to Ivan Ohiienko's ideas, the tasks of primary education are realized first of all through learning and understanding of the native language, history and national traditions.

I. Ohienko believed that only a competent teacher, aimed at self-improvement, can properly ensure the intellectual and spiritual development of the young generation. The teacher occupies a central place in the pedagogical process in the case of the pupil's positive attitude to him, and affects the child's consciousness, subconscious and feelings.

Modern teacher has to rethink his own position in the educational process, update his professional thinking, focus on self-education and systematic analysis of his own teaching activities, tracking the effectiveness of their work through a monitoring system. The new teacher should teach children activity, teamwork skills, when they can complement each other, stimulate their self-development and self-improvement.

Key words: language, culture, competencies, family, history, habits, formation, junior pupils, teacher, New Ukrainian school.

Отримано: 12.11.2021 р.

УДК 37.013(477)«18-19»(018)

DOI: 10.32626/2309-7086.2021-18-2.104-116

Ірина Кучинська

ORCID 0000-0001-5025-4920

доктор педагогічних наук, професор

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ У ПЕДАГОГІЧНИХ ПОГЛЯДАХ ІВАНА ОГІЄНКА ТА СОФІЇ РУСОВОЇ

У статті висвітлюються особливості формування громадянськості у педагогічних поглядах Івана Огієнка та Софії Русової. Акцентується увага на важливості громадянського виховання у процесі становлення і розвитку патріота-громадянина. Підкреслюється значущість громадянських ціннісних орієнтирів.

Ключові слова: Іван Огієнко, Софія Русова, громадянськість, особливості, формування, виховання.

Формування громадянськості була, є і залишається у центрі уваги педагогів, вчених, громадських та державних діячів. Підтвердженням цього є погляди відомих українців, які наполягали у своїх висловлюваннях на важливості формування громадянських ціннісних орієнтирів, громадянського виховання дітей та молоді. Проблема розвитку громадянського виховання в Україні знайшла певне відображення у науковому доробку вчених минулого (К. Ушинський, П. Юркевич, П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Франко, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Рубінштейн, С. Русова, Я. Мамонтов, С. Сірополко, Г. Гринько, В. Дурдуківський, С. Ананьїн, М. Скрипник, О. Залужний, А. Макаренко, В. Сухомлинський).

Ряд сучасних наукових досліджень присвячені висвітленню окремих положень організації громадянського виховання. Це, насамперед, дослідження історії становлення і розвитку громадянського виховання (Т. Завгородня, П. Ігнатенко, Л. Крицька, Н. Косарева, В. Поплужний,